

NIGOLAS LOONE

**„Iggauks“ ja Silmsi talupojad
a. 1803**

TARTU, 1934

Äratrükk „Ajaloolisest Ajakirjast“, 1933, nr. 4.

NIGOLAS LOONE

„Iggauks“ ja Silmsi talupojad
a. 1803

TARTU, 1934

Äratrükk „Ajaloolisest Ajakirjast“, 1933, nr. 4.

NIIGI KIRJASTU

SE 6033

ENSV
Riiklik Avalik
Raamatukogu

E 10249 ✓

TARTU 1934

K. Mattieseni trükikoda O./Ü., Tartu, 1934.

„Iggaüks“ ja Silmsi talupojad a. 1803.

XIX sajandi agraarkäärimistest teame seni õieti juba kõik suuremad nn. „talupoegade sõjad“ mõisa vastu. Meil on käsitlusi Kose-Uuemõisa rahutustest, Pühajärve sõjast, suurest Mahtra sõjast jne. Siiski on veel rida episoode, mis oma käigu ja tulemuste tõttu nõuavad kui mitte just sama suurt, siis ometi õigustatud tähelepanu.

Kui tuletaksime korraks meelde kirjandust Eestimaa talurahva vabastamise kohta 1802.—1816. a., siis, üksikasju puudutamata, konstrueeruvad mälus põhijooned, mis hargnevad keisrikojas, kubermanguvalitsuses ja, toleaeagses keeles, „ritterschafti landstoa pääl“ — s. o. maaapäevadel ja rüütelkonna nõukogus. Lisaks on meie ees terve rida seadusi ja määrusi, ikka tihedama arvu paragrahvidega ja neis järjest radikaalsemate reformidega. Võlutud sellest hoogsast arengujoonest, on uurijad ja vaatlejad siiski nagu toleaeagsedki kubernerid, nõunikud jt. paragrahvide ja diskussioonide tihnikus. Ainult kui Kose-Uuemõisa taoline suur leek lööb lõkkele, või kui paberil talupoegade „kasuks“ valminud määrused seni võrdlemisi rahulikkude talupoegade poolt rahutult vastu võetakse, siis pöördub tähelepanu maale. Nii jõuab uurija talurahvani ikka kubernerikantselei kaudu.

Eelistamata või hindamata üht või teist uurimisviisi, võib ainult väita, kuivõrd kasulikuks mõnikord osutub sündmuste käsitlemine ka piiratumas ulatuses. Kestvamat aega mõnd maa-alalist üksust, kihelkonda, küla, mõisat jne. jälgides kerkib tahtmatultki kantseleiaktide kõrvale maa-arengu enda pidev joon.

Käsitelles pikemat aega ühe Põhja-Eesti läbilõikekihelkonna, Harju-Jaani, ajalugu, on tulnud järeldusena esitada mõndagi joont, mis ei ole tähtsuseta ka Eestimaa üldisele ajaloole.

Harju-Jaani, pärast *Liber Census Daniae* aega hargnenud väikekihelkond Sayentacken, arengukäigus mitmeti mõjustatud Tallinna majanduslikust lähedusest, on seni üldisemalt tuttav vahest ainult Ed. Vilde romaanist „Kui Anija mehed käisid Tallinnas“. Sama kuuluse Anija kõrval vääriksid ka Perila talupojad, eriti Rätla vabatalupoegade rahutusekoldest arenenud teadlikuma nõudlikkuse ja mõisaga peetud kestvate tülide tõttu.

Teravamaks ja ka kirjanduses mitmel puhul esitatud näiteks Perila talupoegade halvast ja vaenulikust suhtest oma mõisnikuga on tuntud episood vastuhakkamisest Põhjasõja esimesel aastal.

Venelaste üllatuslik pealetung Narvale 1700. a. sügisel oli põhjustanud kohalikkude võimude poolt kiiret ja üldist maakaitse organiseerimist. Kahes üksteisele järgnevas publikaadis ¹⁾ kutsuti teiste kõrval ka talupoegi püsside, püstolite, karabiinide, muskeetide, mõökade, sirpide ja muude võimalikkude relvade alla. Talupoegadele said need korraldused aga vastuhakkamiste signaaliks ja relvastumist taheti kasustada eeskätt mõisnikkude vastu.

Harju-Jaani kirikus ²⁾ on sel puhul valju häälega hüütud: Jumalale tänu, et me nüüd ometi kord oleme saanud sakslaste üle pere-meesteks, antagu aga meile kätte relvad, mis kuningas on saatnud meie jaoks nii paljude laevadega, ja siis tapame esmalt kõik sakslased maha, pärast aga vaatame, kuidas saame toime venelastega. Perila talupojad on selle järele kirikust välja läinud ja teineteist õhutanud: mingem mõisasse ja löögem maha selle vana kuradi, kellest niikuinii midagi kasu ei ole.

Ei muutunud olukord ka Vene aja ajal. Raske olund Põhjasõja ulatuslikkude laastamiste järel oli juba iseendast soodus metsiku aja-järgu mõjustusel rahutusteks. Perilas tekkis talupoegade ja tookordse mõisaomaniku Johann Adolph von Rosenthali vahel terve rida protsesse, mis aga tavaliselt lõppesid talupoegade kaotusega.

Rootsi-Vene rahu saabudes jõudis Perilasse tagasi Bernhard Friedrich von Rosenthal, kes mõisa nüüd oma protsessihimuliselt ven-nalt üle võttis ja palju rahulikumale tööle andus, mille õige huvitavaid üksikasju siin pole mahti jälgida.

Siit peale algavad ka need Eestimaa poliitilises ja kultuurajaloos nn. „tühjad aastad“, mis kestavad kuni talurahva eraõiguste perioodini. On muidugi iseküsimus, kas need aastad siiski pole sisustatud nii mõningaistki sündmustest ja olukordade arengust, mis neile õigustaks uudsema huvi ja käsitluse, kuid Perila talupoegi jälgides ei ole meil enne XIX sajandi algust küll midagi iseloomukamalt mainitavat. Mõneks ajaks põnevust tekitas küll 1751. a. augusti lõpul toimunud roim Perilas, kus seljatagant lasti maha Perila seekordne omanik

¹⁾ ERKKA, Placata von 1700 bis 1704; publikaadid 15. ja 17. septemb-rist 1700. a.

²⁾ ERKKA, Asehaldur Porteni memoriaal kindralkuberner Axel Julius de la Gardiele, Rakvere, 29. sept. 1700. — H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700; Tallinn 1930, lk. 94—95, kirjeldab seda samuti, kuid rõhutab kahel puhul, et see on sündinud Järva-Jaanis. See on eksitus, mis tekkinud nähtavasti Winkleri tsiteerides, kuna siinkohal on kasustatud originaal-memoriaali Riigi Keskarhiivist. Juba selles mainitud Perila ja Raasiku mõi-sad viitavad kahtlusteta Harju-Jaanile.

rittmeister Rosenthal, ja kus roimariteks osutusid tüliküsimuste pärast mõisast põgenenud eestlasist kokapoisid.

Sajandi järgmised aastad möödusid edasi vaikselt. Koolide arendamisest kõneldi küll loiult, kuid suuremaid tulemusi ei saadud. Majanduslikku olukorda valgusid traditsiooni sugemed, maksud ja koormused kujunesid mõneks ajaks teatud kõrgusele kindlaks ning alles valgustusaja kauge ärksuse kuma liigutas maa kõrgemaid kihte elavamaks.

Mõnikord tasuks vaadelda ka selle ajastu igapäeva elu mõisas ja talus. On säilinud mõningaid mõisnike päevikuid; rohked ja otse massiliselt mahukad kohtuprotsesside toimikud sellest ajast on kõik veel tühjendamata, ometi ilmselt töötades väärtuslikke lisaandmeid.

Niisuguses õhkkonnas jõuame sajandi lõppu, mil hargnesid talurahva õigusliku seisundi esimesed parandustaotlused, eraõigused jne. Peatselt järgnes ka ametlik seadusandlus, alates „Iggäuhega“. Talupoegade kaitsekorraldusi tuli juba ka keisrilt, nii näit. pühapäevatöö keeld keiser Paulilt 1797. a. aprillis: „et ei ükski, ei mingisuguse Asja pärrast ei pea julgema Tallopoja Rahvast Pühapäivil Tõle sundida, sedda ennam, et neil teistel kuel Näddala Päivil iggaüks kül jouab omma Põllu tööd tehha, kui agga sedda öiete Rahvale jaggatakse“³⁾. See „Ei ükski“ oligi esimesi pääsuke si „Iggäuhe“ eel. Ning viimasega seob meid õige tihedalt Silmsi talupoegade ja mõisniku vahelise tüli käsitlemine aastast 1803.

Niipalju kui rüütelkond omaltpoolt parandusi sepsites talurahva õiguslikule ja majanduslikule olukorrale, oli see kõik peamiselt ometi mõeldud mõisnikule endale kasuks. Ei ole seetõttu ime, kui üksikud mõisnikud omal algatusel väljusid sel ümberkujundamise ajastul oma kasude taotlemiseks, kohati isegi nii teraval kujul, et see ei saavutanud enam nõustumist rüütelkondliku esinduse poolt.

Säärane olukord tekkis Harju-Jaani tüüplises käärimiste mõisas, Perilas, 1803. aastaks.

1802. a. kevadel oli Perila omanik major von Mohrenschildt⁴⁾ mõisa maad lasknud maamõõtja poolt ära mõõta ja võtnud siis seitsmelt Silmsi küla talupojalt ära kaks nende senist põldu. Üks põldudest oli haritud suvevilja jaoks ning jaoti juba külvatudki. Silmsi talupojad olid tookord kõik pooladrikud, külviga: esimesel väljal 6 tündrit, teisel — 6 tündrit 2 vakka ja kolmandal vähe üle 7 tündri, nende „talupoja-mõõdu“ järgi.

Äravõetud maa andis Mohrenschildt edasi kahele uuele talupojale, keda ta soovis asundada Silmsi külla. Endistele talupoegadele andis

³⁾ EKA, 422, Acta de anno 1797. Ukaas 5. aprillist 1797.

⁴⁾ Otto Hermann Mohrenschildt, Perila ja Rätla omanik, oli sündinud 5. sept. 1752, suri Perilas 15. juulil 1822. Vrd. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil: Estland, Band II, Lieferung 2, lk. 131.

mõisnik tagasi küll seemne, kuid ei tasanud tööpäevi. Hiljem, 1803. a. kevadel soovis Mohrenschildt ära võtta ka kolmanda põllu ja selle üle anda uutele talupoegadele. Kui aga valitseja Taubenheim teatanud, et senised talupojad maad juba künnavad, lasknud ta need mõisa kutsuda ja olnud neile õige kuri. Talupojad püüdnud seletada vastu, et kolmanda põllu loovutamisel nad oma karjaga jääksid nälga, sest asemele antud maa olnud kolmandikus vaid kivihunnik. Sellest hoolimata oli mõisnik keppiga ajanud talupojad toast välja.

Nüüd läksid talupojad õigust otsima Tallinna, kubermanguvalitsusse, seletades pärast, et neile ei olevat veel teada olnud kihelkonna-kohtuniku ametisse astumine. Kubermanguvalitsusest juhatatigi neid nüüd kihelkonnakohtuniku, haagikohtunik Stael von Holsteini juurde. Viimase juurde ilmus talupoegadest Abrami Villem üksi, kuna teised läksid koju. Kihelkonnakohtunik käskis ka Abrami Villemil koju minna ja sõnakuulelik olla, lubades asja peatselt võtta uurimisele.

Nii sündiski. Mõne päeva pärast tuli kihelkonnakohtunik Perila mõisasse, uuris asjakäiku ja käskis talupoegadel mitte vastu hakata, vaid maa anda neile, kellele mõisnik seda soovib anda. Talupojad vastasid, et nad tahtvat teha kõik, mis härra neilt nõuab, kuid maad ei või nad ära anda. Kuuldes seda, nõudis kihelkonnakohtunik, et talupojad oleksid vähemalt kaks nädalat rahul, kuni kohus saab mahti asja harutamiseks kohale ilmuda. Talupojad lubasid seda, mille järele kuni sõnnikuveoajani kõik jäi vaikseks.

3. juuni hommikul saatis Mohrenschildt oma kupja Silmsi külla teatama veel samal päeval kavatsatud sõnnikuveost, soovides teada, kas talupojad lasevad seda sündida või kavatsevad takistada. Talupojad vastasid üksmeelselt, et nad ei lase vedada, vaid tahavad oodata küsimuse lahendamist kohtus, millise vastuse ka kubjas Mohrenschildtile teatas.

Mõne tunni pärast tuli kubjas tagasi ja teatas — „härra tuleb, olge vastas,“ mille järele talupojad läksid ühiselt välja ja sulgesid kolmandale põllule viiva värava. Mohrenschildt tuligi ratsutades oma valitseja Taubenheimi ja tallmeistri Gloy saatel, hiljem järgnes neile veel mõningaid mõisa teenreid.

Jõudnud kohale, küsis mõisnik tänaval jõugus seisvaid talupoegadelt, miks nad maad ära ei anna. Talupoegadest vastanud Miku Hans, et nad soovivad oma õiguse kaitseks esineda kohtus. Hansu sõnu korranud Abrami Villem, sest Mohrenschildt ei saanud Hansu ebaselgest kõnest aru. Kuuldes vastust, käratanud mõisnik: „Minna tahhan sulle kohtud neitama, olled sinna Kohto mees Kurrati hing!“ ja löönud käes oleva sõrmejämmeduse sarapuust keppiga Abrami Villemit kaks korda pähe, nii et kepp murdunud. Edasi tahtnud Mohrenschildt oma hobusega Abrami Villemile peale ajada. Kaitseks haaranud Villem aiateiba ja hoidnud selle vastu hobuse rinda. Siis

alles tõmmanud Mohrenschildt oma hobuse tagasi ja Villem saanud mahti pageda talu õuele teiste juurde varju.

Ägestunud mõisnik ei jäänud rahule, vaid tahtnud talupoegadele õuele järele ratsutada. Takistuseks hoidnud talunik Hansu Mats teibaga värava kinni, nii et mõisnikul tuli õuele pääsemiseks tarvitada oma teenrite abi. Õuel pidanud tallipoisid Hansu Matsi „maha võtma“, kuid viimase appihüüetele järgnes üldisem rüselus, mis talupoegade arvukuse tõttu lõppes nende pääsuga.

Nüüd siirdus Mohrenschildt oma saatjatega uute talude juurde, käskis valmis laduda mõne koorma sõnnikut ja seda vedada vaiel-davale põllule. Kui Silmsi talupojad neid ettevalmistusi märkasid, tõttasid nad koos suletud põlluvärava taha ja püüdsid koormaid mitte sisse lasta. Mõisnik käskis nüüd aeda maha kiskuda, mida talupojad alul küll lattidest kinni hoidmise ja nende vastu peksmisega püüdsid takistada, kuid vastupanu asjatust nähes loobusid sellest ja läksid koju, et järgmisel päeval uuesti minna kaebustega linna, kubermanguvalitsusse ⁵⁾.

Silmsi talupoegade tõrkumise ja vastuhaku küsimust asus kubermanguvalitsus harutama 6. juunil.

Otsustamise aluseks võeti kubermanguseaduse § 242, mis nägi ette rahutuste puhul kreisipealiku poolt kubermanguvalitsusele ja kubernerile seletuse esitamise ning rahutuste summutamise kasustada olevate võimuvahenditega. Viidates sellele paragrahvile, kästi haagi-kohtunikul Perilasse ilmuda ja talupoegadele teatada, et uurimine on jäetud tema hooleks ning karistusest hoidumiseks peavad talupojad kohe loobuma igast vastuhakust. Selle järele pidi haagikohtunik koos kihelkonnakohtuga kohal teostama kõigi asjaolude täpsa uurimise, eriti rõhku pannes talurahva-regulatiivi punkt VII-ndale, millega mõisnikul oli keelatud suurendada „sedda moisa teggo ja makso, mis teie tännini piddite teggema ja maksma“. Kubermanguvalitsus oli eriti huvitatud, kas Mohrenschildt pole selle punkti vastu eksinud, mida võivat oletada kaebaja enda supliigi alusel, mis võtab tõeks, et talupoegade maid on kärbitud uue asustamise tõttu. Pealegi olid talupojad kubermanguvalitsuses teatanud, et nad pole enam võimelised oma perekondi toitma, kui neilt võetakse maid ära mõisniku poolt näidatud ulatuses. Haagikohtunikule ja kihelkonnakohtule tuletati siiski meelde, et nad kõiki seaduslikke abinõusid tarvitaksid, kui rahutused veel peaksid korduma ⁶⁾.

Kubermanguvalitsuse 6. juuni otsuse täitmise aruanne haagi-

⁵⁾ HaMskA, 1803/nr. 1715, Acta Eines Kaiserl. Harrischen Manngerichts in Betreff Widersetzlichkeit von 7 Pergelschen Wirthen gegen ihren Erb-herrn. — Sündmuskäigu kirjeldus motiveeritud kohtuotsuses 11. juulist 1803. a.

⁶⁾ EKvA, 1803/nr. 1358, Mohrenschildt (O. H. Major), betreffend den Ungehorsam der Pergelschen Bauern gegen denselben. — Kubermanguvalit-suse resolutsiooni kontsept 6. juunist 1803.

kohtuniku von Breverni poolt⁷⁾ põhjustas asjakäigule lõpliku kuju andmise. Aruandes tõestatud vastuhakkamine tegudega määrati harutusele Harju Meeskohtusse, ühtlasi haagikohtunikku käskides Abrami Villemit kohe ta leidmisel kindla valve all saata kubermanguvalitsuse korraldusse; teiselt poolt aga saadeti kõik materjalid edasi ka rüütelkonna peamehele von Rosenthalile⁸⁾ ja rüütelkonna nõukogule, kellele allus „Iggäuhe“ määruste elluviimise järelvalve. Rüütelkonna nõukogu pidi uurima, kas Silmsi talupoegade koormusi pole suurendatud, ning jaataval korral hoolitsema, et jääksid rikkumata eelmainitud regulatiivi nõuded.

Sündmuste kriminaalosas toimus „õigusemõistmine“ kiires korras Harju Meeskohtus. Talupojad mõisteti teadlikus, ettekavatsetud vastuhakkamises süüdi, kusjuures kohus ei võtnud harutusele küsimust, kas maa kuulus mõisnikule või talupoegadele. Säärane küsimus ei kuulunud meeskohtu kompetentsi. Otsuse tegemisel võeti aga vabandavaid asjaolusid arvesse ja motiveeringuist tundub, et otsus langes „moraalselt“ Mohrenschildti kahjuks, kuid „füüsiliselt“ teostus see siiski Silmsi talupoegade arvel. Abrami Villemile, Hansu Matsile ja Lasi Hansu Gustavile mõisteti igale 20 paari vitsu, Miku Hansule, Lepiku Jaanile, Veljaka Jaanile ja Reinu Villemile igale 10 paari, Lepiku Jaani naisele 5 paari — „an einem Sonntage bey der St. Johannis Kirche langsam und nachdrücklich zu streichen“⁹⁾.

Rahutuste kriminaal-osas jäid talupojad seega süüdlaseks, kuid sama-aegne sündmuste nõudekorras harutamine andis palju tähtsaimaid ja kaugemale ulatavamaid tulemusi.

Nagu nägime, oli materjal tüliküsimuse kohta täies ulatuses esitatud rüütelkonna peamehe kaudu rüütelkonna nõukogule harutamiseks. Nõukogu koosolekul 22. juunil 1803 tuligi nüüd küsimus päevakorda¹⁰⁾.

Rüütelkonna peamees sidus esitisega küsimuse, kuidas ta peaks toimima sarnaste kaebuste puhul, mis esitatakse temale kihelkonna-kohtunike poolt ja kuidas võiks ta neid nii läbiharutada ja läbitöötada, et neid maanõunike kolleegiumi ja rüütelkonna nõukogu istungile juba ettevalmistatult esitada otsustamiseks. Uus talurahvaregulatiiv ja maa-päeva otsused polnud selleks ette näinud mingisugust korda, kuid rüütelkonna peamehe arvates pidi see siiski kuuluma tema kompetentsi. Esitades selle küsimuse, palus ta koosoleku poolt instruktiooni, mis oleks kindlaks ja muutmatuks juhiseks.

⁷⁾ EKvA, 1803/nr. 1358. — Haagikohtunik v. Breverni aruanne kubermanguvalitsusele 8. juunist 1803.

⁸⁾ ERüA, pakk 175, vihk 2. — Kubermanguvalitsuse kiri rüütelkonna peamehele 10. juunist 1803.

⁹⁾ HaMskA, 1803/nr. 1715. — Kohtu otsus 11. juulist 1803. Ülemmaakohus on otsuse samal päeval kinnitanud.

¹⁰⁾ ERüA, A I 42, Protocoll von 1803, lk. 167—172.

Regulatiivist ei selgunud küllaldaselt, kas kihelkonnakohus talupoegade kaebusi uurides võis mõisniku üle vormilikku otsust teha, mis oleks kohustav täitmiseks ja mille kohta võiks edasi kaevata kõrgemasse instantsi. Regulatiivi võis tõlgendada ka nii, et kihelkonnakohus annab vaid oma arvamuse, ja kihelkonnakohtunik oleks kõrgemais instantses selle arvamuse kaitsja talupoegade kasuks.

„Iggaühes“ on vastav punkt järgmine: „On teie assi sesuggune, et Kihhelkonna-Vannem sedda üksi ei sa selletada, ehk et temma leppitamine Moisa-Vannema jures ei möö, siis kutsub temma Kirriko-Vörmundri-Herrat kokko, ja peab nendega kohhut. Ja kui siis leitakse, et teie nisugguse asja pärrast kaebamas ollite, mis üle Kihhelkonna-Kohhus ei voi moista, siis vottab Kihhelkonna-Vannem omma holeks, sedda oige kohta juhhatada, et se seäl saaks läbbi kulatud ja ärraselletud“¹¹).

Et saada selles põhilises küsimuses selgust, kuidas peaks rüütelkonna peamees toimima nende juhtude puhul, kui kihelkonnakohus esitab oma arvamuse, või kui mõisnik tema poole apelleerib, ning millised seaduslikud kohused on sel juhul pooltel tema korralduste suhtes, selleks palus rüütelkonna peamees nimetada komisjoni, kes vastava küsimuse töötaks läbi.

Silmsi talupoegade kaebus oli seega esimene juhus, mis nõudis „Iggaühe“ tõlgendamist kohtukorralduste osas. Pärast seda, kui koosolekul kanti ette talupoegade kaebuse aktid kogu ulatuses, otsustati koosoleku poolt valida erikomisjon Perila kaebuste lahendamiseks ning sellega seoses avaldunud õiguslike küsimuste esialgseks harutamiseks. Asja lahendamiseks võis komisjon sõita ka kohale. Komisjoni poolt langetatavat otsust soovis nõukogu omale kirjalikult, oma harutluste edaspidiseks jätkamiseks.

Komisjoni liikmeiks valiti häälteenamusega igast maakonnast üks esindaja: Harjumaalt ülemmaakohtu assessor von Klugen, Virumaalt kreisimarssal krahv Rehbinder, Järvamaalt haagikohtunik von Baer ja Läänemaalt von Essen.

Uueks istungiks tuli nõukogu kokku 2. juulil. Sellel¹²) võis rüütelkonna peamees juba teatada, et nõukogu poolt valitud komisjon on püüdnud oma ülesannet täita kogu vajaliku energiaga. Komisjon on võtnud ette lokaalinspeksiooni Perilas ja katsunud pooli lepitada,

¹¹) P. Treiberg, Esimene Eestimaa talurahva-regulatiiv „Iggaüks“; Ajalooline Ajakiri VI (1927), lk. 36. — Siinkohal olgu mainitud, et prof. Treibergi poolt avaldatud „Iggaühe“ eksemplar pole enam uunikumiks, sest Riigi Keskarhiivis on õnnestunud leida teist originaalset trükieksemplari (ERKA, TLA irdosi, kōide: Abschriften von den neuen Revidir'ten Wackenbücher der Stadt Armen Gühter, und der Bauer Verordnungen im Jahr 1805).

¹²) ERÜA, A I 42, lk. 192—193.

kuid kõik jõupingutused on jäänud asjatuks ja komisjon pidi oma arvamusete kandma nõukogule.

Nõukogu võttis komisjoni esitise vastu ja otsustas selle väljavõttena rüütelkonna protokollist kui rüütelkonna nõukogu resolutsiooni läkitada major Mohrenschildtile, korraldusega, et ta 14 päeva jooksul täidaks selle otsuse¹³⁾. Rüütelkonna peameest paluti selle otsuse koopiat saata Harju-Jaani kihelkonnakohtunikule, ülesandega, et juhul kui Mohrenschildt talle määratud aja kestel otsust ei täida, seda kohe teatada talupoegadele. Kui Mohrenschildt ka siis veel tõrguks otsusele alistumast, peab kihelkonnakohtunik sellest teatama rüütelkonna peamehele, kes siis mõjukamaid vahendeid kasustaks otsuse täitmiseks.

Rüütelkonna nõukogu otsus, komisjoni poolt esitatud ettepaneku ja materjalide alusel oli järgmine¹⁴⁾: major Otto Hermann von Mohrenschildt tunnistatakse süüdlaseks ja teda kohustatakse Silmsi talupoegadele tagasi andma neilt äravõetud maad, samuti Veiliko Jaanile tema maja.

Otsus oli motiveeritud ning selles loendati ka Mohrenschildti vastuväited: uue jaotuse kohaselt olevat igal talul 6 tündrimaad põldu ja head heinamaad; äravõetud maa asemele antud 15 tündrimaad olla sama head, nagu nende endised põllud, ja varemini kuulunud Aunapuu külale; Perila teistel talupoegadel ei olevatki nii palju maad, nagu Silmsi omadel; Silmsi talupojad olnud jagamisega nõus ja üldse toimunud maakorraldus enne regulatiivi maksmapanekut; Silmsi talupoegadele maad rohkendades hakkaksid seda nõudma ka teised, ja lõpuks, ta maksvat Perila ja Rätla eest 29¹/₂ adramaa makse, kuna tema reguleerimiskavade tagasilükkamisel võiks seda teha vaid 24 adramaa eest.

Nende väidete vastu leidis komisjon Mohrenschildti enda poolt esitatud aktide, oma väidete tõenduseks toodud spetsiaalkaardi, ta enda seletuste ja komisjoni poolt lokaalinspeksioonil saadud talupoegade tunnistuste alusel, et Mohrenschildti maakorralduse järgi on talupoegadel küll 6 tündrimaad, kuid nad on kaotanud põllud, mis kuulusid neile juba Rootsi ajal (nagu nähtunud Mohrenschildti poolt esitatud kaardist), ja selle asemele saanud karjamaad jne., mis, nagu komisjon ise näinud, vähemalt esialgu, kuni pole teostatud kestmamat harimist, põlluks ei kõlba. Kokku varises ka Mohrenschildti teine väide — talupoegadele ei kuulunud endise Aunapuu küla maid, küll aga oli mõis oma alla võtnud kogu endise Aunapuu küla põllud ja lisaks veel osa Silmsi küla metsamaid. Mohrenschildti ettekääne,

¹³⁾ Kirjas Mohrenschildtile anti vaid 8 päeva aega otsuse täitmiseks. Vrd. ERüA, A I 42, lk. 302. — Koopia rüütelkonna peamehe kirjast major Mohrenschildtile 2. juulist 1803.

¹⁴⁾ ERüA, A I 42, lk. 295—301.

et Silmsi talupoegadele maa suurendamise korral hakkavad seda nõudma ka teised, tõrjuti tagasi naiivsena: Silmsi mehed ei soovinud maa suurendamist, vaid neile õiguslikult kuuluvate põldude tagasiandmist. Pealegi ei saavat maad hinnata pindala, vaid väärtuse järgi, — Silmsi küla maid loeti niigi kehvadeks ja revident Krafft oli neid hinnanud 3. ja 4. järku. Mohrenschildti enda seletustega oli vastuolus väide, nagu oleks talunikud nõustunud maa ümberkorraldusega. Kohe 1802. aasta kevadel olid talupojad neilt siis äravõetud maad ikkagi edasi harinud, jättes neile asemele antud maa täiesti puudutamata. Mohrenschildti õiguslikult kõige nõudlevamale vastuväitele, nagu oleks tema maakorraldus teostunud enne „Iggäuhe“ maksmapanekut ja sellel kui seadusel ei saa olla tagasiulatuvat kehtivust, seletas komisjon vastuseks, et tema maakorraldust ei saa pidada lõppenuks enne regulatiivi, sest veel praegugi pole see täielikult teostunud. Väitlus adramaade arvust pörkas samuti spetsiaalkaardi vastu — kui Mohrenschildti arvestus adramaadest üldse tõele vastavat, siis pidavat need adramaad küll mujalt puuduma, mitte aga Silmsi külast.

Sääraste motiividega langetatud otsuse vastu protesteeris Mohrenschildt kõige resoluutsemalt. Otsus olevat ühekülgselt rajatud talupoegade seletustele ja tema poolt ekslikult esitatud kaardile. Nii vana kaart ei võivat üldse vastav olla asjade tegelikule seisule ning kaasaja valdussuhetele, pealegi palunud ta seda kaarti kõrvaldada juba enne asja otsustamist. Otsuse täitmisel kaotavat ta oma autoriteedi talupoegade juures, kes siis nägevat, et neile antakse kõik, mida nad nõuavad, ilma et neil seda tarvitseks paluda mõisnikult. Ühtlasi palus ta otsuse täitmist edasi lükata, kuni saabub otsus kõrgemalt poolt, kuhu ta pöörduvat kaebusega¹⁵⁾.

Et Mohrenschildt ei mõelnud komisjoni otsust täita, selgus ka haagikohtunikule Stael v. Holsteinile. Mohrenschildt oli kohe pärast protesti avaldamist sõitnud Perilast ära Peterburi, et seal kõrgemaid instantse mõjustada oma kasuks. Sellest kuuldes luges haagikohtunik Silmsi talupoegadele rüütelkonna nõukogu otsuse ette ja ruttas Mohrenschildti ärasõidust rüütelkonna peameest informeerima, sest nüüd võivat vajalikuks osutada mõningad sammud Peterburis ka rüütelkonna poolt¹⁶⁾.

Teade Mohrenschildti sõidust pealinna oli jõudnud Tallinna siiski veel varemini. Nõukogu otsuse kaitseks ruttas rüütelkonna peamees sündmuskäigust informeerima keisrit¹⁷⁾, paludes sellelaadsete

¹⁵⁾ ERüA, pakk 175, vihk 2. — Mohrenschildti kiri rüütelkonna peamehele 6. juulist 1803.

¹⁶⁾ ERüA, pakk 175, vihk 2. — Stael v. Holsteini kiri rüütelkonna peamehele, Anijast, 15. juulil 1803. a.

¹⁷⁾ ERüA, A I 42, lk. 306—307. — Koopia rüütelkonna peamehe kirjast keisrile 11. juulil 1803.

apellatsioonikaebuste lahendamiseks määrata erilist komisjoni, mis koosneks ainult mõnest liikmest, muidugi juhul, kui keiser üldse peab sobivaks lubada edasikaebusi aadlinõukogu otsustele. Rüütelkonna peamees teatas, et ta on selleks ettepanekuks sunnitud major Mohrenschildti protesti ja edasikaebuse tõttu, sest seadustes pole üldse ette nähtud rüütelkonna nõukogu otsustele edasikaebamist. Komisjoni loomine oleks seda sobivam, et siis talupojad enam pikemaks ajaks ei jääks ootama otsuste täitmist, mis aga sünniks, kui asja harutataks tavalise protsessi korras¹⁸⁾.

Rüütelkonna peamehe ruttamine osutus siiski enneaegseks, sest Mohrenschildti käik pealinna ei andnud mingeid tulemusi. Valitsusringkonnad olid küsimusest pealegi informeeritud ka kubeneri kaudu¹⁹⁾.

Augusti lõpul pöördus rüütelkonna peamees kubermanguvalitsuse poole ja palus haagikohtuniku kaudu teostada rüütelkonna nõukogu otsus, sest Mohrenschildti protest peab jääma arvestamata. Otsusest oli nüüd möödunud ligi kaks kuud ja Mohrenschildtilt polnud tõendust, et ta apellatsioon oleks kuski seaduslikult vastu võetud²⁰⁾.

Vahepeal selgunud asjaolude tõttu ei saanud kubermanguvalitsus seda palvet siiski täita ja kindralkuberner Golitsõni algatusel pidi ise lähemalt püüdlema Mohrenschildti kaebuse lahendamisele. See tõttu paluski kubermanguvalitsus rüütelkonnapoolset seletust kogu asja kohta²¹⁾.

Tuli ilmsiks, et Mohrenschildt Peterburist tagasi jõudes oli pöördunud kaebusega kindralkubeneri poole²²⁾, kasustades peamiselt endiseid motive. Ta „kõigealandlikuma palve“ algus tuletab meile kauge kajastusena meelde midagi analoogilist tuntud Roseni deklaratsioonile, kui loeme: „igiammustest aegadest kuni 1803. a. kevadeni, ehk kuni Eestimaa uue talurahvaregulatiivini, oli igal Eestimaa mõisnikul, nagu Liivimaa omalgi, vääramatu õigus oma talupoegade ja maa suhtes talitada nii, nagu pidas sobivamaks endale ja oma talupoegadele, ilma et kellelgi oleks olnud õigust sellesse vähemalgi määral segada.“ Senati resolutsioon 10. augustist 1803 on ta edasi-

¹⁸⁾ „I have ventured the proposal of a committee by Your Majesty's appointment, since the common course of a lawsuit at some court of justice, would retard the execution of a sentence given, and keep the poor out of his rights for a great length of time.“

¹⁹⁾ EKKA, vanem osa, nr. 5777. — Kontsept kubeneri kirjast siseministrile krahv Kotšubeile 11. juulil 1803.

²⁰⁾ EKvA, 1803/nr. 1358. — Rüütelkonna peamehe kiri kubermanguvalitsusele 31. augustil 1803.

²¹⁾ ERüA, pakk 175, vihk 2. — Kubermanguvalitsuse kiri nr. 2936 rüütelkonna peamehele 1. septembrist 1803.

²²⁾ EKKA, vanem osa, nr. 5777. — Kindralkubeneri kiri nr. 630 Eestimaa kubermanguvalitsusele 22. aug. 1803; lisa: koopia Mohrenschildti palvest kindralkubenerile.

kaebuse palve mittealluvuse tõttu tagasi saatnud, mille tõttu ta nüüd pöörduski kindralkubernerile poole, paludes rüütelkonna nõukogu otsuse täielikku tühistamist.

Nii oli rüütelkonna palvele eksekutsiooni toimetamiseks ootamatult ette veerenud uus takistus. Rüütelkonna peamehe vastus ei lasknud end kaua oodata, vaid esitati juba 4. septembril, kindlas ja resolutses toonis: Rüütli- ja maaõiguse kuuenda raamatu, 4. tiitli ja § 6 alusel on maapäeva otsused igale rüütelkonna liikmele seaduseks. 1802. a. erakorraline maapäev on otsustanud, et juhul, kui kihelkonnakohus leiab talupoegade koormused mõisale liialt kõrgetena, või kui mõisnik kohtleb talupoegi liialdatud karmusega, tuleb kihelkonnakohtul sellest kohe teatada rüütelkonna peamehele, kes asja kannab ette rüütelkonna nõukogule. Järgneval maapäeval on täiendavalt otsustatud nõukogule anda volitus kõigis apellatsioonides olla lõppinstantsiks ja otsustajaks. Esimene otsus on Silmsi talupoegade poolt Mohrenschildti vastu tõstetud kaebuse toonud rüütelkonna nõukogu ette, teine otsus on Mohrenschildti kohta langetatud otsuse teinud edasikaebamatuks. Oma kaebusega on Mohrenschildt teinud end süüdlaseks kogu rüütelkonna ees, sest ta on astunud maapäeva otsuste vastu üles ja püüdnud edasikaebust esitada senatile. Rüütelkonna peamees palus neid asjaolusid kindralkubernerile teatada ja juba 31. augusti kirjas palutud eksekutsiooni teostada²³).

Vahepeal oli toimunud kindralkuberneride vahetus, vürst Golitsõni asemele oli tulnud krahv Buxhövdén. Viimasele tuli täiendavalt seletada, miks rüütelkond ei või laskuda vaidlusse Mohrenschildtiga. Senat oli jätnud Mohrenschildti kaebuse läbivaatamata, põhjendusel, et senat ei ole instantsiks, kuhu võiks apelleerida rüütelkonna nõukogu otsustele. Kuid Mohrenschildt oma lakkamatus protsessituhinas oli teinud katset kindralkubernerile kaudu asja juurdlemiseks. Juurdlus aga poleks olnud lihtne seletus nõukogu otsuse põhjustest ja tulemustest, vaid oleks pidanud esinema seletusena, mille saaks Mohrenschildt kui repliigi oma supliigi peale vastamiseks. Õiguslik menetlus aga nõuaks sel puhul Mohrenschildtilt dupliiki ja nii oleks rüütelkonna nõukogu mässitud ühena protsessiosalisena asjakäiku, oma otsuse kaitseks, mida see enam ei õigustanud, olles lõplik. Rüütelkonna peamehe von Rosenthali arvates oleks see rüütelkonnale väga haavav ja ta palus, et kindralkuberner ei keelaks rüütelkonna nõukogule väarikat austust ning asjale ei annaks käiku²⁴).

Kindralkubernerile poolt jäetigi protsessi edasiharutamine seisma,

²³) EKvA, 1803/nr. 1358. — Rüütelkonna peamehe kiri kubermanguvalitsusele 4. septembril 1803.

²⁴) ERüA, A I 42, lk. 330—332. — Koopia rüütelkonna peamehe kirjast kindralkubernerile 14. okt. 1803.

ja võeti ainult aluseks, mille tõttu osutus vajalikuks Eestimaa talurahvakohtute kohta andmete kogumine ²⁵⁾.

Silmsi tüli agraarosas oli Mohrenschildt seega kaotanud kõigis instantses, rüütelkonna nõukogus, kubermanguvalitsuses, kindralkubernereri juures ja senatis. Talupoegade esimene suurem valdusõiguse nõutamine alganud reformide perioodil lõppes nii talupoegade võiduga, kui Harju meeskohtu karistusotsust mitte arvata siia.

Nii õnnelikult üle jõudnud kõigist karidest, mõjustas Silmsi sündmustik peatse uudsusena „Iggäuhes“ fikseeritud talurahvakohtute süsteemi ametlikku muutmist. Silmsi tüli perspektiivikamaks tulemuseks tulebki pidada just seda asjaolu.

Mohrenschildti kaebus Peterburis oli kergitanud, nagu öeldud, oma lahendusmooduse leidmise kõrval kogu küsimuse hoopis põhimõttelisemale pinnale: talurahvakohtute ümberkorraldamise võimaluste kaalumisele. Rüütelkonna nõukogu koosolekul 3. det. 1803 teatas rüütelkonna peamees, et osalt Mohrenschildti kaebuse tõttu, jaoti ka Liivimaa rüütelkonna poolt väljatöötatava talurahvaseaduse mõjul, on mitteametliku komitee liige Novosiltsev kõnetanud krediitkassa asjus Peterburis viibivat rüütelkonna esindajat von Stackelbergi, väites, et sobiv kohtukord eeldab kolme astet: alam, keskmine ja ülem. „Iggäuhes“ aga just säärane astendamine puudus. Veel oli Novosiltsev avaldanud soovi, et Läänemere maade kohtukorraldus ja karistuskodeks ühtlustataks. Kuna karta oli keisri sellesisulist määrust, ruttas Stackelberg rüütelkonna õhutamisele omapoolseteks sammudeks ²⁶⁾.

Rüütelkonna peamees leidis, et säärane küsimus kuuluks kogu rüütelkonna otsustada ja peaks harutusele tulema eeloleval maapäeval. Kuid olude sunnil pidas ta ometi kõigiti kohaseks kiiremat teotsemist ja küsimuse ettevalmistamist, paludes parun Stackelbergil oma esialgseid ideid kirja panna ja saata rüütelkonna nõukogule läbivaatamiseks, enne kui ta need kõrgemal pool seisukohavõtuks edasi annaks.

Rüütelkonna nõukogu leidis neid küsimusi sõeludes, et ilma pleenumi loata ta pole volitatud definitiivse plaani väljatöötamiseks. Arvati küllaldaseks paluda, et küsimust ei otsustataks enne niigi juba peatse maapäeva kokkuastumist. Ometi peeti asjaolusid kaalutledes sobivaks asuda esialgse kavandi väljatöötamisele, et seda informatsiooni korras esitada Peterburi, tingimusega selle kuulumisest maapäeva otsuse ettevalmistavaks materjaliks. —

Silmsi talupoegade teadvusse kõik need järelkajad enam ei ulatu-

²⁵⁾ EKKA, vanem osa, nr. 5777. — Tõlge kindralkubernereri kirjast Eestimaa tsiviilkubernerile 27. okt. 1803.

²⁶⁾ ERÜA, A I 42, lk. 203—207. — Vrd. ka A. v. Gernet, *Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland*; Reval 1901, lk. 112.

nud, nad ei võinud aimatagi, millistes tulemustes kajastus nende tüli mõisnikuga oma maalapikeste säilitamiseks.

Järgmine talurahvaseadus tekitas Kose-Uuemõisa rahutused, Perilas aga jäi kõik vaikseks. Kuigi Kose-Uuemõisa sündmused on nüüsgustena suuremad ja jõulisemad, ei olnud nende tulemused ometi nii lähedalt seotud edaspidiste reformide sisulise osaga, kui seda olid tagasihoidlikud ja unustatud Silmsi sündmused.

Ei tarvitse „lggaühe“ kohtukorraldusele ainsaks tähelepanu juhtijaks pidada siiski vaid Silmsi tüli, teame samast ajast näit. ka Lõuna-Järvamaalt päevakorraile kerkinud küsimusi, kas uus regulatiiv talurahva kaebused mõisniku vastu jätab ainuüksi kihelkonnakohtu hooleks või jääb suurem mõju ka haagikohtunikule, politseivõimule. Siin aga oli lahendus teostatav juba regulatiivi enda alusel ja rüütelkonna nõukogu sai küsimusest kergesti üle, ilma et oleks tarvitsenud taas algatada regulatiivi sisu täiendamist.

Silmsi sündmuse iseseisvalt kõne alla võttes on nii tahtud tähelepanu juhtida ka tegelikust elust, mitte vaid „talurahvasõbralikkusest“, rüütelkonna majanduslikest nõudeist, valitsusvõimu pealekäimisest jne. tingitud asjaoludele esimeste talurahvaseaduste kujunemisel. Milline oli selles talurahva enda osa, peakski olema hinnatavamaid lisandeid eesti ajaloole.


Niigolas Loone.



PE (a) K. - 1888/16.

E $\frac{9-R}{61}$

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU



1 0100 00015412 6